

ניטרליות ככלי הישרדותי: תפיסת העולם האסלאמית בהכשרה להוראת מקצוע דת האסלאם ובהוראתו בבתי הספר בישראל

אברהים מחאג'נה ודרורה כפיר

תקציר

הנתונים המדווחים במאמר זה שאובים ממחקר במכללת אלקאסמי, מוסד מרכזי להכשרת מורים מוסלמים במדינת ישראל. במרכז המחקר עומדת השאלה, מהי תפיסת העולם האסלאמית שעל פיה מחנכים במכללה את פרחי ההוראה בתחום לימודי דת ותרבות האסלאם, ואם ניתן לשייך אותה לטיפולוגיה של חינוך אסלאמי המבחינה בין האוריינטציה החילונית, המודרנית-ליברלית, המסורתית והפונדמנטליסטית כלפי דת האסלאם. המאמר מתבסס על ראיונות עם מורים ובוגרים של מכללת אלקאסמי ועל מסמכים שונים הקשורים להכשרה באותה מכללה. מצאנו כי האוריינטציה המודרנית-ליברלית של האסלאם, שלפיה מהות דת זו היא בקשר שבין הבורא לבין הפרט, במנותק מענייני העולם האסלאמי – היא התפיסה הדומיננטית בהוראת דת האסלאם במכללה. אימוץ אוריינטציה זו, שכאמור עולה מהניתוח המוצע במאמר, מאפשר למכללה לקבל את תמיכת הממסד הפוליטי והחינוכי בישראל, המעוניין בבלום התארגנויות חוץ-ממסדיות המקדמות חינוך אסלאמי דתי ופונדמנטליסטי. עוד נמצא, כי בוגרי המכללה "ותיקים" ו"חדשים" כאחד אימצו את התפיסה השלטת בהכשרתם והטמיעו את האוריינטציה המודרנית-ליברלית בהוראתם בבתי הספר. כתוצאה מכך, הם מציגים בצורה מאוזנת את השקפות העולם של רוב הזרמים הדומיננטיים באסלאם ומקפידים לשמור על א-פוליטיות. כל זאת, במציאות שבה הוראת מקצוע דת האסלאם בבתי הספר בישראל אינה נתמכת על ידי המדינה וגם לא על ידי המנהיגות הערבית וציבור ההורים והתלמידים, ולפיכך היא נדחקת לשוליים.

הקדמה

מעט מאוד נחקר ונכתב בכל הנוגע למוסדות להכשרת מורים ערבים או להכשרתם של מורים ערבים בישראל. משרד החינוך לא עסק בפיתוח מדיניות דיפרנציאלית להכשרת מורים להוראה בחברה מרובת תרבויות כמו החברה הישראלית (יוגב, 2001; Yogev, 1996), ולא הקדיש לנושא זה מקום בחינוך הערבי בישראל (אבו

עסכה, 2007). אגבארייה (2011) טוען, כי הסטודנטים הערבים להוראה הלומדים במכללות לחינוך ששפת ההוראה בהן עברית ושרוב תלמידיהן יהודים, אינם נחשפים בצורה משמעותית לתכנים ייחודיים לתרבותם, ואפילו לייצוג במרחב המשותף להם ולעמיתיהם היהודים אינם זוכים. במכללות הערביות המצב אינו טוב בהרבה, שכן, כיתר המכללות הן נתונות לפיקוח של משרד החינוך, שבין פקידי ומנהליו אין ייצוג נאות לערבים. גם כשנדונה ההכשרה להוראה בישראל במסגרת פורומים, ועדות וגופים מעצבי מדיניות, לא יוחדה תשומת לב דיפרנציאלית למיעוט הערבי, לצרכיו ולזכויותיו. ובכל זאת, הרפורמה האחרונה בתחום הכשרתם של מורים בישראל (המועצה להשכלה גבוהה, 2006) פותחת לכאורה פתח צר לגמישות מוסדית ולהתחשבות בייחודיות תרבותית ודתית.

המאמר הנוכחי מביא נתוני מחקר שהתמקד במכללה אחת להכשרת מורים ערבים, מכללת אלקאסמי, שהוקמה בתמיכת הממסד הישראלי ובעידודו כמשקל נגד להתארגנות חוץ-ממסדית לחינוך דתי אסלאמי (ראו גם מחאג'נה וכפיר, 2010). המכללה, שהוקמה לשם הכשרת מורים להוראת דת האסלאם (והיא היחידה בישראל), התפתחה למכללה אקדמית ערבית להכשרת מורים להוראת נושאים מגוונים. אנו ביקשנו ללמוד מהי התפיסה השלטת במכללה בכל הנוגע להוראת דת האסלאם, באיזו מציאות נתקלים בוגריה בצאתם לבתי הספר בקהילה, ומה מתפיסה זו הופנם על ידי הבוגרים במגמה להטמיעו בעבודתם עם התלמידים – כל זאת בהקשר הישראלי, שבו רוב הציבור והממסד אינם אוהדים את מגמות ההתחזקות של הזיקה לאסלאם בקרב המיעוט הערבי, הזקוק לחיזוק הזה כחלק מזהותו המובחנת בחברה מרובת תרבויות.

אוריינטציות עיקריות בלימודי האסלאם

כמו כל דת, גם דת האסלאם מאופיינת בריבוי תפיסות ופרשנויות בכל הנוגע לכתביה המקוריים ובריבוי גישות לפרקטיקה הדתית. ההטרונגיות של הדת האסלאמית היא בראש ובראשונה פרי ההבחנה בין שני הזרמים המרכזיים בה, הסוני והשיעי. מלבד שני זרמים בולטים אלה נמנות עם המאמינים של דת האסלאם לא פחות מ-70 קבוצות בעלות תפיסות עולם משלהן (רוסתום, 2004).

עבודות חשובות ומועילות בתחום זה מציעות טיפולוגיה של ארבע אוריינטציות אסלאמיות בעלות זיקה רבת משמעות לחינוך: חילונית, מודרנית-ליברלית, מסורתית ופונדמנטליסטית (Daun, Arjmand, & Walford, 2004; Sadaalah, 2004). לכל אחת מן האוריינטציות הללו תשתית מושגית ואורח חיים אופייני (ראו טבלה 1 להלן).

האוריינטציה החילונית¹ דוגלת בהפרדת הדת מהמדינה. דרישתה המפורשת קוראת לצמצום את תפקיד הדת בחיי היום-יום, בחברה ובמוסדות השלטון ולהחיל את עקרונותיה והנחיותיה רק בספירה הפרטית של היחיד. לשם השגת מטרה זו, החילונים קוראים לחקיקה בידי רשות מחוקקת (בדחותם את השימוש בהלכה הדתית כבחוק חברתי), שתהלוך את צורכי המאמינים והלא-מאמינים גם יחד. החילונים חותרים להשגת דמוקרטיה, פלורליזם וחירות פוליטית, שאינם מתאפשרים, לטענתם, תחת משטר אסלאמי הנשען אך ורק על ההלכה האסלאמית. לדידם, בתי הספר אמורים להיות מודרניים והחינוך בהם צריך להיות חילוני. האוריינטציה החילונית מיישרת קו עם הגישה הנפוצה בשיח הגלובלי הדוגל בפלורליזם, רב-תרבותיות, חירויות הפרט וקבלת הנרטיב של האחר.

האוריינטציה המודרנית-הליברלית מאמצת את הערכים המודרניים, ולחלופין חותרת להטמעת ערכים אלה באסלאם. לפי אוריינטציה זו, האסלאם ניטרלי מבחינה פוליטית. האסלאם הוא דת, ואין זה מן הראוי שדת תתווה את כל מהלך חייהם של בני האדם. לפי התפיסה הליברלית, חוק נוצר בידי האדם והוא זה שקובע את נוהלי החיים, גם אם ההשראה לחקיקה ולניהול חיי החברה תבוא מהאסלאם. החינוך הליברלי הוא ביסודו חינוך מודרני, אם כי משולבים בו לימודי הדת. לפי אוריינטציה זו, על המאמינים לאמץ חלקים מתרבויות אחרות, בעיקר התרבות המערבית, המתיישבים עם עקרונות האסלאם. כלומר, מבלי לוותר על רצונם לשמר את היסוד המוצק של זהותם האסלאמית מוכנים ורוצים בעלי האוריינטציה המודרנית לפתוח בדיאלוג מותנה עם התרבות של האחר, להשפיע עליה ולהטמיע אותה – בלא לפגוע בזהויות הנפרדות.

האוריינטציה המסורתית דבקה במעמד הבכורה של האסלאם ההיסטורי ושל ארבע האסכולות המרכזיות שלו (השאפעית, החנבלית, המאלכית והחנפית). כל חידוש או סטייה מההוראה של אסכולות אלו אינם מקובלים על חסידיה של אוריינטציה זו. לדעתם, האסלאם הוא דת ודרך חיים גם יחד, ולכן המודרניות לגוניה היא חיצונית לדת ולראייה המסורתית וזרה להן. החוק הבלעדי הוא ההלכה האסלאמית, והחינוך הוא חינוך מסורתי השואב את שורשיו מהאסלאם המקורי. הדוגלים בתפיסה זו חושבים כי בתי הספר המסורתיים המחנכים ברוח האסלאם חיוניים להמשך טיפוחו של דור פוסקים שיתמודדו עם הסוגיות העכשוויות. בתי הספר המסורתיים אינם מתחרים ישירות עם בתי ספר מודרניים, אך הם מנסים

1 ארבע האוריינטציות מתוארות על פי Sadaalah, 2004.

לשמר את התפיסה המסורתית החלה על כל אורחות החיים, ודוחים את האוריינטציה הליברלית המשלבת עקרונות מודרניים בחיי המאמינים. כפי שאפשר להתרשם, האוריינטציה המסורתית מעניקה בלעדיות לנרטיב של האסלאם תוך כדי דחייתם של נרטיבים אחרים.

האוריינטציה הפונדמנטליסטית גורסת, כי האסלאם הוא המקור הלגיטימי היחיד לכל מערכות החיים: הכלכלה, השלטון והפוליטיקה, החברה, התרבות, החינוך – הכול. האסלאם הוא דת ודרך חיים ואין זולתו. חסידיה של אוריינטציה זו קוראים לכל המאמינים לחזור למקורות האסלאם באמצעות תנועה של רפורמיזם והתחדשות. החוק היחיד התקף לדידם הוא חוק ההלכה האסלאמית, והריבון הבלעדי הוא אלוהים. ככזו, ההלכה, מלבד היותה מערכת חוקים משמשת מקור השראה ויסוד איתן לביסוס מדינת האסלאם, המדינה האולטימטיבית למאמינים. עם זאת, החינוך מכיל הן לימוד תכנים מודרניים והן לימוד תכנים דתיים: החינוך הדתי הוא כלי מרכזי לשימור התנועה הפונדמנטליסטית ואפילו להגברת כוחה, ואילו זה המודרני נועד לסייע בבניית מוסדות השלטון והחברה במדינה.

רוב הספרות המתפרסמת במערב העוסקת באוריינטציות האסלאמיות מתמקדת בפונדמנטליזם (אלמודרסי, 2006; אלנג'אר, 2003). אולם, הפונדמנטליזם איננו עשוי מקשה אחת. ניתן להבחין בתוכו בין זרמים שונים. נסתפק כאן בהבחנה בין פונדמנטליזם פרגמטי לזה הדוגמטי. הזרם הפרגמטי, שהוא הזרם המרכזי, גורס כי האסלאם הוא גוף מקיף, בעל יכולת להתפתחות עצמית, והוא מסמן את הדרך האולטימטיבית בכל הספירות של החיים. האסלאם לתפיסתו נובע משני מקורות יסודיים, הקוראן ודברי הנביא, ולכן הוא מתאים לכל הזמנים ולכל המקומות. הזרם המרכזי דוגל בשמירת המצב הקיים ובשאיפה מתמדת לחזק את החלת השריעה (הלכה) על כל תחומי החיים.

הזרם הדוגמטי, הדוגל בכל אותם עקרונות ויסודות של הזרם המרכזי, חולק עליו בעניין שמירת המצב הקיים וקורא למהפכה או לפעילות מרחיקת לכת שתקעקע את יסודות המשטר החילוני ותחליפו במדינת הלכה. כך אפוא מסוגל הפונדמנטליזם הפרגמטי לחיות בצוותא עם תרבויות אחרות ולו עד הקמתה של המדינה האסלאמית, ואילו הפונדמנטליזם הדוגמטי רואה בכל תרבות אחרת תרבות "כופרת" ופולשת שיש להיזהר מהשפעתה ולהיאבק עימה באורח פעיל.

טבלה 1: ארבע האוריינטציות האסלאמיות לפי הטיפולוגיה של סאדאלה *

אוריינטציה דתית	ספרה דתית	תפיסת החוק	סוברניות ומערכת פוליטית	זהות/ לויאליות עליונה	אקטיביזם/ השפעות פוליטיות אסלאמיות	חינוך
חילונית	פרטית	מידי אדם	דמוקרטי- פלורליסטי	זהות ונאמנות לאומית חשובה כמו הדת		חילוני ומודרני
מודרנית- ליברלית	ציבורית	מידי אדם המתחקה אחר חוקי אלוהים	לא בהכרח אסלאמי אך מתחקה אחר עקרונות האסלאם	אין קונפליקט בין זהות לאומית לדתית	האסלאם ניטרלי מבחינה פוליטית	מודרני המכיל תוכנית לימוד דתית
מסורתית	ציבורית	חוקי אלוהים	לא בהכרח אסלאמי	זהות ונאמנות דתית	—	חינוך אודות ה"אומה" ² האסלמית
פונדמנטליסטית	ציבורית	חוקי אלוהים	מערכת פוליטית אסלאמית	נאמנות עליונה לאומה האסלאמית והזהות הדתית	האסלאם כמקור לאקטיביזם אסלאמי	הכלאה של מודרני ודתי

*מקור: Sadaalah, 2004, pp. 39-40

2 חינוך על-אודות ה"אומה" האסלאמית מתייחס לידע שכל תלמיד מוסלמי רוכש על המוסלמים ברחבי העולם: איפה הם נמצאים, מהו אחוזם מכלל האוכלוסייה, מהי שפתם, מהי הייחודיות שלהם ומהם האתגרים/איומים הניצבים בפניהם, מהם המשאבים שעומדים לרשותם שאפשר לנצלם לטובת חיזוק מעמד האסלאם והמוסלמים בעולם וכן הלאה. היכרות זו היא חובה שחלה על כל פרט מוסלמי (פרד אל עין) כפועל יוצא מפסוקי הקוראן ומאמירות הנביא שיש להן סימוכין (אחאדית' צחיחה) (ג'אל, 1999, עמ' 23).

הקמתה של מכללת אלקאסמי כמכללה להכשרת מורים לדת האסלאם

בקרב אוכלוסייה מוסלמית שהיא מיעוט בחברה שאיננה מוסלמית, אנשי החינוך מפתחים במקרים מסוימים "לימודי אסלאם" כלימודים משלימים או חלופיים למערכת החינוך הציבורית, בתמיכת המדינה או בלעדיה (Dawn & Walford, 2004). תוכנית הלימודים הישראלית לבתי ספר מוסלמיים מכירה בלימודי דת האסלאם, תחת האשכול שנקרא "תרבות ומורשת ודת", כמקבילה ראויה ונכונה ללימודי המקרא, המשנה, האגדה והתלמוד במגזר היהודי, אך הממסד אינו עוקב אחר לימודים אלה ואינו מפקח על ביצועם הראוי (הכנסת, 2010).

רק בשנות התשעים של המאה ה-20, כחמישים שנה אחרי הקמת המדינה, הכיר משרד החינוך בצורך להכשיר מורים להוראת דת האסלאם בבתי ספר ערביים (הכנסת, 2010). באותה עת נענה המשרד לאתגר שבהקמת מכללה לא ממסדית הקשורה לתנועה האסלאמית, שנועדה להכשיר מורים ואנשי דת. מתוך רצון להקים את המכללה הממסדית בדחיפות גויסו להוראה בה מורים מן הגדה המערבית שברשות הפלסטינית, והיא מוקמה זמנית במרתף של אחד המסגדים השייכים לעמותה של הזרם הסופי³ "טריקת אלקאסמי אל-ח'ל'וּתִייה אל-ג'אמְעה"⁴ (בתרגום חופשי: גישת אלקאסמי המתבודדת והמקיפה), הפועלת בעיר הערבית באקה אלגרבִייה. עמותה זו ידועה בחברה המוסלמית בישראל כאפוליטית וכבעלת קשרים טובים עם הממסד הישראלי. העמותה קיבלה עליה את האחריות לניהול המכללה, פיתחה אותה על ידי בניית מבנים חדשים, גייסה מורים אקדמאים, פתחה התמחויות נוספות מלבד דת האסלאם וקידמה את המכללה כך שתוכר הן על ידי משרד החינוך (לשם הענקת תעודת הוראה), הן על ידי המועצה להשכלה גבוהה (לשם הענקת תואר אקדמי).

3 הסופיות (או סופיזם) היא זרם מיסטי באסלאם, השם את הדגש על האהבה והכוונה שבעשייה, יותר מאשר על ההלכה עצמה. תמציתה של הדרך הסופית היא כניעה לאלוהים באהבה, שוב ושוב, והשאיפה לראות בכל אדם, חיה, צמח ודומם את ההתגלמות המוחלטת של אלוהים השורה בכל. הסופים מאמינים שהאלוהות יצרה את העולם כאחדות אחת הפועלת במסגרת של חוקים הרמוניים, של שאיפה לאיזון בין נתינה לקבלה, ומטרת הדרך הסופית היא לחזק את האחדות של הפרט עם הדרך האלוהית. ייחודם של הסופיים היא בהאמינם שמספר הדרכים אל האל הוא כמספר בני האדם על פני האדמה, ושכל אחד ואחד צופן בתוכו את הקריאה לפקוח את עיניו הסומות ולחזור אל השורש של מהותו הפנימית.

4 עמותה זו נקראת על שם מנהיגיה הרוחניים (אלקאסמי ואל-ח'לוּתִי), ואמונתה היא שסופיות היא תמצית האסלאם. גישה אמונית זו מבוססת על שמונה יסודות: צום מרצון, התבודדות, שתיקה, הִשְׁנָיָה, התבוננות, אהבה, ציות והישענות (על האל ועל שליחיו עלי אדמות). תכלית יסודות אלה היא לשלוט בצרכים הגשמיים של המאמין ולרוממו לרוחניות עילאית (ראו אתר טריקת אלקאסמי אל-ח'לוּתִייה אל-ג'אמְעה: <http://www.alqasimy.com/default.aspx>, נדלה ב-21 במאי 2012).

מאז מינויו של ד"ר מוחמד עיסאוי בשנת 2002 למנהל המכללה, היא התפתחה כמוסד להכשרת מורים במקצועות מדעיים נוסף על מקצוע דת האסלאם. בשנת הלימודים 2010-2011 (תש"ע – השנה שבה נערך המחקר המדווח להלן) למדו במכללה כ-1,600 סטודנטים ובעיקר סטודנטיות (כולל משתלמות) מכל הארץ, 92% מהם במסלולים הגיל הרך, יסודי ועל-יסודי, בהתמחויות לימודי אסלאם, ערבית, מתמטיקה, מחשבים, אנגלית, חינוך מיוחד ומורות לגן ולכיתות א'-ב' (אלקאסמי: מכללה אקדמית לחינוך, 2010א, עמ' 2). בשנת הלימודים תשע"א (2010-2011) פתחה מכללת אלקאסמי, לאחר קבלת היתר מן המועצה להשכלה גבוהה, תוכנית לימודים לתואר שני (M.Ed.) בהוראה ולמידה (אלקאסמי, 2010ב). כלומר, כיום זו מכללה כללית להכשרת מורים, שאחת מהתמחויותיה היא הוראת דת האסלאם – ובכך היא היחידה בישראל (ראו גם: עיסאוי, 2011). עם זאת, חשוב לציין, שהקמתה של מכללת אלקאסמי לא נבעה מחוסר במורים ערבים (וורגן, 2007) אלא אך ורק מהצורך למלא את החסר בהכשרה מקצועית אקדמית של מורים ללימודי דת האסלאם. לנוכח נתונים אלה בדקנו כיצד התפתחה הכשרה זו מאז הקמתה של המכללה.

שאלות המחקר ומקורות המידע למחקר

המחקר המדווח במאמר זה מציע היכרות ראשונה עם האוריינטציה של הוראת דת האסלאם במערכת החינוך הערבית בישראל כיום, ברובד הכשרת המורים להוראת תחום זה וברובד בתי הספר הקולטים מורים אלה. שאלות המחקר היו:

1. מהי תפיסת העולם השלטת בהכשרת המורים להוראת נושא דת האסלאם במכללה היחידה העוסקת בהכשרה זו בישראל?
2. מהי המציאות הבית ספרית שפוגשים בוגרי ההכשרה להוראת דת האסלאם בבתי הספר בכל הנוגע ליחס למקצוע מצד הקהילה, ההנהלה, המורים וההורים וכן כלפי הקצאת משאבים להוראתו?
3. מהי תפיסת העולם האסלאמית של מורים בוגרי המכללה האקדמית אלקאסמי להוראת מקצוע דת האסלאם?
נעזרנו בשלושה מקורות מידע:

1. מסמכים כתובים למיניהם, שניתן להסיק מהם מסקנות הנוגעות לאוריינטציה החינוכית והאסלאמית של המכללה. כך, ניתחנו את הידיעון האקדמי של המכללה על כל מרכיביו (פתח דבר, האמנה, הרציונל), ובאמצעותו גם את המבנה האקדמי של המכללה (כולל הרציונל של ארבעת המסלולים המרכזיים) ואת המערך

המסייע לסטודנט (הספרייה, היחידה למחקר ופיתוח, המרכז לרב-תרבותיות והמרכז ללימודי האסלאם והפתאווה [פסיקה]); את הטקסטים שהתפרסמו בכתב העת של המכללה, "אל-גאמעה" (ראו הסבר מפורט בהמשך); את תוכניות הלימוד של קורסי החובה והבחירה בחוג דת האסלאם; ואת תוכניות הכנסים וימי העיון שארגנה המכללה בתחום האסלאם.

2. ראיונות עומק עם חמישה חברי סגל בכירים, עם שלושה מרצים חדשים (בעלי שנת ותק אחת עד שלוש במוסד) ושלושה מרצים ותיקים (בעלי יותר משלוש שנות ותק) המלמדים את דת האסלאם. בסך הכול קיימנו 11 ראיונות: חמישה ראיונות עם בעלי תפקידים ושישה עם מורים בחוג לדת האסלאם במכללה.

3. ראיונות עומק עם ארבעה בוגרים "ותיקים" (שסיימו את הכשרתם להוראה לפני שנת 2002 וקיבלו תעודת מורה בכיר, כפי שהיה נהוג אז) ועם חמישה בוגרים "חדשים" (שסיימו את לימודיהם לאחר 2002) בעלי תואר אקדמי בוגר בהוראה (B.Ed.) בתחום דת האסלאם – כולם מורים בפועל במועד המחקר. בסך הכול ראיינו תשעה בוגרים של ההכשרה במכללת אלקאסימי העובדים כיום בהוראה.

המסמכים שנעזרנו בהם פורסמו בעברית ו/או בערבית (ולעיתים אף באנגלית). הראיונות נערכו בערבית בידי המחבר הראשון, והוקלטו ושוקלטו לצורך ניתוחם. המרואיינים, כולם ערבים ישראלים (פלסטינים אזרחי ישראל), שיתפו פעולה ברצון במהלך הריאיון, ציינו מה הם מסכימים שיוקלט ושוחחו בפתחות עם המראיין עם סיום החלק הפורמלי של הריאיון. כל החומר תועד במדויק ככל שאפשרו התנאים הללו. הראיונות נערכו בקיץ 2009 בחדריהם של בעלי התפקידים, ובמקרה של המרצים, בחדר הישיבות של ההנהלה. כל ריאיון ארך 50-90 דקות ותואם מראש עם המרצים לאחר הסבר על מהות המחקר והסכמת הממונים במכללה לערוך בה את המחקר.

השאלות שהופנו לסגל המכללה בחנו הן את תפיסת העולם של המשיב בנוגע למקומו של מקצוע דת האסלאם בחינוך התלמידים, הן את העשייה במכללה בהקשר של ההכשרה להוראת דת האסלאם, כפי שהוא מבין אותה, מכיר אותה ומעצב אותה. אל בוגרי המכללה, שהם מורים בבתי ספר, הופנו שאלות בנושאים דומים, אך הן התמקדו בתפיסתם את ההכשרה מחד גיסא ואת המציאות הבית-ספרית מאידך גיסא, ובזיקה של תפיסות אלו לעשייתם.

ממצאים

א. תפיסת העולם השלטת בהכשרת המורים לדת האסלאם וההוראה בפועל במכללת אלקאסמי

א.1. תפיסת עולם מוצהרת

מכלל המסמכים והראיונות עם חברי הסגל למדנו, כי המכללה האקדמית לחינוך אלקאסמי, היחידה בישראל העוסקת בהכשרת מורים לדת האסלאם בבתי הספר הציבוריים במדינה, עברה שני שלבים באוריינטציה האסלאמית ששלטה בה. בשלב הקדם-אקדמי, בשנים 1990-2002, שלטה בה אוריינטציה מסורתית. אוריינטציה זו אמנם טופחה על ידי מורים "מיובאים" מן הגדה המערבית, אך הם הסכימו לשמור על גישה מקצועית וניטרלית, חפה ממגמות שאינן אקדמיות. בשנת 2002 מונה למכללה מנהל חדש, והיא זכתה להיתר מהמועצה להשכלה גבוהה להעניק תואר ראשון בחינוך (B.Ed.). בה בעת נוספו למכללה חוגי התמחות. עתה יכולו הסטודנטים להתמחות בהוראת מקצועות מגוונים ולא רק דת האסלאם. שינויים אלה כולם היו כרוכים בשינויים בתוכניות הלימודים ובסגל ההוראה, וממילא גם באוריינטציה האסלאמית.

תפיסת העולם האסלאמית המוצהרת הנוכחית שאליה מחנכת המכללה את פרחי ההוראה בתחום לימודי דת האסלאם, כפי שהיא עולה מן המסמכים הרשמיים שניתחנו, תואמת את האוריינטציה המודרנית (הליברלית). לדוגמה, ניתוח תוכניות הלימוד בקורסי ההתמחות בחוג לדת האסלאם הראה שהסילבוסים זהים לתוכנית הליבה של המוסד היוקרתי אל-אזהאר א-שריף בקהיר (מוסד אקדמי דתי הנחשב לסמכות עליונה בכל הנוגע לדת האסלאמית הסונית), שנחשב בעולם המוסלמי למתון מבחינה אידיאולוגית. ואכן, רשימות הקריאה הניתנות לסטודנטים "מאוזנות" בכך שהן מציגות את דעותיהן של ארבע האסכולות באסלאם ונשענות בעיקר על הספרים המרכזיים ("אומ'האא אַלְכוּתוּב") בדת האסלאם. הסילבוסים אושרו על ידי רשויות המכללה הרלוונטיות (המועצה האקדמית, שנמנים עימה גם יהודים, והנהלת חוג דת האסלאם, שחבריה ערבים בלבד), נכתבו בשתי שפות (ערבית ועברית), נשענו, ברמות שונות, על מקורות משלוש שפות (ערבית, עברית ואנגלית) ומתקופות שונות (קלאסיים ומודרניים) והכילו השקפות עולם שונות (ארבע האסכולות באסלאם). המרצים, המשתייכים ל"טריקת אלקאסמי אל-ח'לוּוּתִיּה אל-ג'אמעה" הא-פוליטית, נצמדו בסילבוסים לתכנים הפלורליסטיים והמודרניים, שבמהותם

מדגישים את הקשר בין האדם לבורא (אמונה ומצוות) במנותק מפוליטיקה או מדיון בענייני האומה האסלאמית.

תפיסת העולם האסלאמית שאליה מחנכת המכללה את פרחי ההוראה בתחום לימודי דת האסלאם, העולה גם מהראיונות עם מקבלי ההחלטות, היא אכן התפיסה הליברלית-מודרנית. לפי הקול הקולקטיבי של מעצבי המדיניות והמרצים בחוג דת האסלאם, המעבר מ"כולֵיית שְׂרִיעָה" (מכללה להלכה אסלאמית), שהתמקדה כמעט רק בלימודי דת האסלאם, ל"כולֵיית תְּרִבְיָה" (מכללה לחינוך) בעלת מודל חינוך מערבי שמלמדים בו בעיקר מקצועות חילוניים, מצביע על שינוי בהשקפת העולם של המכללה – מאוריינטציה אסלאמית מסורתית לאוריינטציה מודרנית-ליברלית. השינויים בלימודי דת האסלאם במכללת אלקאסמי צמצמו את גבולות ההחלה של עקרונות הדת על המרחב החברתי-תרבותי וכיוונו אל מושג הדת כרכיב ספציפי בתרבות ולא כתרבות כולה. לפי תפיסה זו, האסלאם אינו קובע את כל מהלכי החיים, אלא הוא רכיב אחד מבין רבים של זהות הפרט והקהילה: "הסיסמה שלנו היא פלורליזם תרבותי. הדת היא אחד המרכיבים של הזהות, בדומה ללאומיות ולגזע וכדומה. כל אדם חי עם כמה זהויות" (ריאיון עם בעל תפקיד בכיר במכללה). נציג בכיר של ההנהלה מתאר את מדיניות הא-פוליטיזציה של המכללה בהקשר הישראלי ומנמק אותה:

יש דת פוליטית ויש מרצה לדת אסלאם עם חשיבה אסלאמית פתוחה. השייח' ראאד סלאח, ראש התנועה האסלאמית הצפונית, או השייח' כמאל חטיב, סגן ראש התנועה האסלאמית הצפונית, עומדים מול 50 אלף משתתפים באצטדיון באום אל-פחם בכינוס השנתי "אלאקצא [הר הבית] בסכנה" כאנשים פוליטיים ולא כאנשי דת. שייח' ראאד סלאח לא יכול לעמוד מול אף אחד מאיתנו כאיש דת. בניגוד לו, ראש החוג שלנו יכול להביס את השייח' ראאד או כל אדם אחר בדיון דתי, כן ואובייקטיבי. עם זאת, ראש החוג איננו יכול לשחק את המשחק הפוליטי, כי הוא אקדמאי. אין חלוקת תפקידים כזאת בינינו [בין מכללת אלקאסמי לבין מכללת ההטפה לדת וללימודים אסלאמיים באום אל-פחם, שאיננה מוסד המוכר על ידי מערכת החינוך או המועצה להשכלה גבוהה ואיננה מתוקצבת על ידם. המחברים], כאילו שהם במסגדים ואנחנו בבית הספר. זה לא קרה ולא יקרה. אנו לקחנו את מה שמגיע לנו מהמדינה ולכן יש עוינות בינינו. המדינה מכירה בנו ואילו הם מוסד לא מוכר, לכן אנו יותר חזקים מהם ולא משתפים פעולה אתם. במכללה שלנו מאמינים באוריינטציה המוסרית-ערכית, ואילו הם מאמצים לחיקם את

האוריינטציה הפוליטית תחת המעטה של הדת. כל מילה או אמירה היא פוליטית ולכן הם סובלים היום מירידה בפופולריות.

סיבה נוספת למדיניות הא-פוליטיזציה של המכללה, לפי אחד מבכיריה:

גם אני הייתי שבוי בתיאוריית הקונספירציה, אך במהלך עבודתי במכללה השתחררתי ממנה. בתחילת הקמתה של המכללה הואשמנו כי אנו שייכים לתנועה האסלאמית והיינו צריכים להכחיש ולהוכיח את חפותנו. כאדם רציונלי, אני לא מאמין בג'יהאד כי אני חי במדינת ישראל. אנו בחרנו בצד האנושי, להיות בני אדם, ולא בסחר ברעיונות.

המדיניות המצמצמת את מיקומה של הדת והא-פוליטיזציה שלה הופנמה על ידי הסגל האקדמי של החוג לדת האסלאם. בסוגיה זו התבטאה מרצה ותיקה בחוג:

ההתמחות בדת האסלאם מתאימה את עצמה לנסיבות שאנו חיים בהן ולהתפתחויות העידן הנוכחי. כמו "אַל־פֶּקָה" [מיומנות הפסיקה לפי ההלכה האסלאמית – "המשפט האסלאמי"], אשר מתאים לכל הנסיבות, לכל זמן ומקום, כך גם החוג לדת האסלאם מתאים את עצמו למציאות העכשווית.

המרצה מביאה דוגמאות גם להסתגלות למעמד של מיעוט בתוך מדינת ישראל:

חוקי ישראל שונים לחלוטין מההלכה האסלאמית בכל מה שנוגע לדיני משפחה, כמו הפוליגמיה והירושה, והמטרה שלי היא לחפש ולמצוא את שביל הזהב בין ההלכה האסלאמית לבין החוק הישראלי. לעיתים אני נאלצת להזניח את הפרשנות מלפני אלף שנים ולחשוב בעצמי כיצד ניתן לגשר על הסתירות מבלי לוותר [בערבית: תַּפְּרִיט] על יסודות האסלאם ומבלי להקצין [בערבית: אַפְּרָאט] אותם. אני שוקלת מה מתאים לנו היום כמיעוט בתוך המדינה. דוגמה נוספת היא הצורך שהאישה היום בישראל תצא לעבודה מחוץ לבית, אחרת משפחתה תסבול ממחסור.

מרצה זו אף טוענת במפורש כי קו זה תואם את תפיסת העולם של המכללה. לדבריה, זאת אחת המטרות של המכללה ויסוד האמנה בדבר הפתיחות, הפלורליזם והשוויון בין המינים שהמרצים חתמו עליה. "אנו מעצימים את עצמנו כמיעוט באמצעות הגיבוי הדתי שלנו", הוסיפה.

מרצה חדש מחזיק באותה עמדה א-פוליטית:

אני אוהב את העובדה שבמכללת אלקאסמי לא מתעניינים בדברים חיצוניים כמו פוליטיקה, היות שזה יכול להשפיע לרעה על עתיד המכללה. אנו כמרצים

מנסים לא לחנך בוגר קיצוני ולא לעסוק בסוגיות אלה. נוכחותם של מורים יהודים במכללה מנטרלת את חשיבות ההיבט הפוליטי בתוך המכללה. בהרצאות אנו צמודים לאוריינטציה הפלורליסטית, שמקבלת את האחר. אנו משננים בחוג שאפשר ורצוי להתווכח עם האחר אך מתוך כבוד לשוני בינינו. זאת המדיניות הרשמית של המכללה.

מרצה חדש אחר תוהה:

מעניין שהחשיפה היום, בהקשר של האסלאם, היא של הקיצוניות [אפֶּראט] ושל הזילות [תפֶּריט]⁵ תוך התעלמות מהמתונים [אלוֹסְטִייה] המייצגים את מהות האסלאם. אנו במכללת אלקאסמי דבקים במתינות כדרך חיים [מְנָהֶאג]. אנו מלמדים חומרים בלי קיצוניות לא לכאן ולא לכאן אלא תוך כיוון לאמצע.

אמירות אלו של המרצים זוכות בדרך כלל לאישוש מבוגרי החוג. מורה חדש בחטיבת הביניים שהוכשר בחוג (כמו כל המורים שראיינו), אומר:

למען האמת, שמנו לב שהמרצים שלנו בחוג דת האסלאם, שחלקם הגיעו מהגדה המערבית, לא מביעים עמדה אישית. אנו יודעים שהמציאות האסלאמית רוויה מחלוקות בין רוחניים [סופים], אנשי התנועה האסלאמית [חֶרְפִּיין]⁶, מחזירים בתשובה לאסלאם [דְּעוּוּיין] ועוד, אך במשך כל הלימודים לתואר לא עמדנו על אותן סוגיות במחלוקת [...] המרצים אמרו לנו: "אנו נלמד את יסודות האסלאם אך לא נדון בסוגיות במחלוקת".

מורה חדש בבית ספר יסודי טוען כי רוב המרצים אימצו את המדיניות של המכללה שאין לדבר על פוליטיקה וכי הם נמנעים מלענות על שאלות הקשורות לכך, או "נואמים על חשיבות הניטרליות של האקדמיה", כדבריו. אם כבר הוצגו עמדות, טוענים מרואיינים, הן הוצגו באופן מאוזן ככל האפשר ועל ידי אימוץ של אתוס אקדמי של הגינות. "למען היושר האקדמי, בקורסים של 'הלכה השוואתית' [אלפקה אֶלְמוֹקַארין], מספרת מורה חדשה בבית ספר יסודי, "המרצה הציג את ארבע העמדות של ארבע האסכולות המרכזיות באסלאם". ומורה ותיק מחדד: "ואם בכל זאת מרצה הביע את דעתו, זה נעשה בדרך אגב וללא שום לחץ על סטודנטים או מתוך קנאות לעמדתו. המרצים האמינו שהסטודנטים בשלים דיים ויכולים להחליט בעצמם". ההיגיון המנחה סוג זה של התנהלות בוטא בשיחה של אותו מורה עם אחד המרצים

5 למושג "תפריט" כמה משמעויות בערבית. שתיים מהן הן "לוותר" ו"זילות".

6 מושג המזוהה עם האסלאם הפוליטי. "חֶרְפָּה" משמעו תנועה.

במכללה (הנושא תפקיד גם במשרד החינוך), שבה אמר לו האחרון: "לא נכון לנקוט מדיניות הכול או לא כלום. קידום מקצוע דת האסלאם במערכת החינוך רגיש וטעון בעבור משרד החינוך. יש לזחול לאט אך בעקביות".

א.2. מעמדו של החוג לדת האסלאם במכללה

בעקבות הצורך למצב את המכללה כמוסד המקובל על הממסד, ובהתאם לאידיאולוגיה שתוארה לעיל, קיבלה עליה המכללה את הנחיות משרד החינוך והמועצה להשכלה גבוהה בכל הנוגע להרכב של תוכנית הלימודים להכשרת מורים. אימוץ התוכנית, שהתווה דוח הוועדה לקביעת מתווים מנחים להכשרה להוראה במוסדות להשכלה גבוהה בישראל (המועצה להשכלה גבוהה, 2006), חולל שינויים מהותיים הן במבנהו של החוג לדת האסלאם, הן בהתנהלותו. השינויים המרכזיים כללו צמצום של מספר הקורסים בדת האסלאם שכל סטודנט המתמחה בנושא חייב בהם. צמצום זה, שהתחייב מן הצורך לשלב בתוכנית הלימודים תכנים חינוכיים ופדגוגיים מודרניים שלא נדרשו קודם לכן, התבטא בביטול קורסים או מיזוג קורסים (ובכך גרם להקטנת היקף העיסוק בכל אחד מן הנושאים שמוזגו). ייעודן של שעות ההכשרה המעשית השתנה, ותפקיד האימאם שאליו הוכשרו הלומדים בעבר נדחק לקרן זווית לטובת תפקיד המורה, שהוגדר עתה כיעד היחיד של ההכשרה. במילים אחרות, בניגוד לדגש הבלעדי על לימודי דת האסלאם בעבר, מחייבת התוכנית הנוכחית איזון בין לימודי דת האסלאם ללימודי חינוך והוראה.

שינוי נוסף נבע מן האקדמיזציה של התוכנית כולה. זו חייבה אימוץ של המסורת האקדמית, הגורסת חשיפה של הלומד לקולות רבים וסותרים ולחשיבה ביקורתית והקפדה על ניטרליות פוליטית. לדעת רבים מהמרואיינים, הדבר נועד לשמר את חסותו של הממסד הישראלי על המכללה. לשם כך, טענו המרואיינים, ננקטו כמה צעדים: שונה הרכב הסגל האקדמי באמצעות ויתור על חלק ממנו, בעיקר על המרצים שהגיעו מהגדה המערבית; ניתן עידוד לחברי סגל האקדמי הנמנים עם "טריקת אלקאסמי אל-ח'לוותייה אל-ג'אמעה" להמשיך את לימודיהם לתארים מתקדמים כנדרש באקדמיה; הופעלה סלקציה סמויה בקבלת סגל אקדמי כדי להדיר מועמדים המזוהים עם התנועה האסלאמית על שני פלגיה, הצפוני והדרומי; והסגל האקדמי הועבר תהליך של "חינוך מחדש", שגרם לו לאמץ שיח "פלורליסטי" ו"סובלני", ואף גישה אקדמית מערבית על שלל ביטוייה (כגון הכנת סילבוסים ורשימות קריאה, התנסות בשיטות הוראה חדישות, שימוש במכשור אודיו-ויזואלי וניתוב חברי הסגל למחקר ופרסום באוריינטציה מערבית).

עם ההכרה במכללת אלקאסמי כמוסד אקדמי המכשיר מורים לשלל מקצועות הוראה, נדחק כיום לשוליים מקצוע דת האסלאם, שבראשית הדרך היה הדומיננטי.

מיקומו השולי בא לידי ביטוי בשתי תופעות מרכזיות שהזכירו המרואיינים:

א. להתמחות בדת האסלאם פונים ומופנים סטודנטים בעלי ציונים נמוכים, והם גם אלה שנקלטים בשכיחות גבוהה יותר. דבר זה הוזכר על ידי כל חברי הסגל האקדמי מן השורה של חוג דת האסלאם שראיינו, ותיקים וחדשים כאחד.⁷ "כשנכנסתי לעבודה במכללה בשנת 1995, כשבמכללה לימדו הלכה אסלאמית בלבד", מספרת מרצה ותיקה, "היינו מצוינים. היום אני רואה הידרדרות בביקוש ללמוד התמחות בדת האסלאם, ולצערי סטודנטים מגיעים אלינו לאחר שלא התקבלו לחוגים אחרים. לכן, אני לא מרוצה מהמצב". מרצה אחר מתמקד בהשלכות של קבלת סטודנטים בעלי ציונים נמוכים שלא בחרו בדת האסלאם על אופי הלמידה. לדבריו, הרמה הנמוכה של הסטודנטים והעובדה שהם אינם בוחרים בהתמחות בדת האסלאם משפיעות על התנהלות השיעור. תלמידים לא מקשיבים להרצאה, מאחרים, יוצאים או מדברים במהלך השיעור. הוא מספר שבגלל חוסר שיתוף פעולה מצד הסטודנטים הוא נאלץ לנהל את שיעוריו בדרך של הרצאה פרונטלית.

ב. ללימודים בהתמחות בדת האסלאם מתקבלים סטודנטים שאינם מקפידים לקיים את מצוות הדת ומנהגיה. כך למשל דיווחו חברי סגל בראיונות, כי חלק מהסטודנטיות הלומדות בחוג לדת האסלאם אינן מקפידות על לבוש שרעי צנוע כהלכה ואינן מציינות להלכה הנהוגה בסוגיית ההתקרבות בין בנים לבנות. המרואיינים הדגישו ש"אין לקבל זלזול בהופעה החיצונית וחוסר משמעת בקרב תלמידים שפונים דוקא ללימודי דת האסלאם". אחד המרצים התלונן על כך שלא תמיד הסטודנטים מקבלים את מרותו:

אני מעיר לסטודנטים, אך יש חוסר היענות, בעיקר כשרוב הכיתה הן בנות. אני לא אוהב קרבה יתרה של בנים ובנות. חלק מהבנות חסרות בושה, מתחצפות ומתריסות. ההופעה של חלק מהתלמידות איננה אסלאמית ואיננה הולמת את היותן סטודנטיות. למשל, כמות האיפור או סוג הבגדים והקישוט. עם זאת, אנו לא מעירים על הלבוש או ההופעה כי אסור לנו. אנו מטיפים מוסר בתקווה שיחול שיפור.

7 מכללת אלקאסמי עצמה סירבה להעביר לידינו נתונים הנמצאים בידיה והרלוונטיים לסוגיה זו.

דומה שבניגוד לרצונם ולהכרתם, חלק ממורי החוג אינם יכולים לכפות כללי התנהגות דתיים והם נאלצים "ליישר קו" עם מדיניות הפתיחות והסובלנות של המכללה. נראה כי פעולות ההסברה שהופנו לסגל סייעו למכללה להשיג שתיקה ואף אימוץ של רטוריקה תואמת מצד המרצים לדת האסלאם, אך לאו דווקא הסכמה אמיתית לאוריינטציה המודרנית-ליברלית בנוגע לדת ולפרקטיקה שלה שאימצה המכללה מאז 2002.

לסיכום, ממצאינו מלמדים כי לא רק שהשתנתה האוריינטציה של החוג לדת האסלאם – ממסורתית למודרנית – אלא שעצם מעמדו של חוג זה במכללה שהוקמה מלכתחילה למענו התרופף: עם הזמן ועם ריבוי חוגים חילוניים אטרקטיביים הוא הוצב בשוליים של מכללת אלקאסמי, הצבה שבאה לידי ביטוי בהפניה של סטודנטים בעלי ציוני קבלה נמוכים, שגם אינם מקפידים על התנהגות נורמטיבית דתית, להתמחות בדת האסלאם בחוג זה.

ב. המציאות של הוראת מקצוע דת האסלאם בבתי הספר

מעמדו של מקצוע דת האסלאם במערכת החינוך הערבית בישראל הוא תוצר של יחס כלפי מקצוע זה מצד גורמים מרכזיים בישראל ובראשם משרד החינוך, מנהלי בתי הספר, ההורים, והמנהיגות הערבית בישראל. על יחסם של גורמים אלה למדנו מן הראיונות עם אנשי סגל המכללה ובוגריה שהם מורים בפועל בשדה.

משרד החינוך אינו אוכף את החובה להגיש את התלמידים המוסלמים למבחני בגרות במקצוע דת האסלאם. בכיר במשרד החינוך, שהוא גם מורה בפועל ומתמצא בנושא, שרואיין לצורך המחקר, טען כי רק 25% מהתלמידים המוסלמים ניגשים ליחידת בגרות אחת במקצוע דת האסלאם וכי פחות מ-2% ניגשים לבחינה בחמש יחידות בגרות. את טענתו הראשונה מאששים מידע שהוגש לוועדת החינוך של הכנסת ב-2010.7.13 (הכנסת, 2010) ותשובת שר החינוך לשאלה שנשאל בשיבת הכנסת ב-2009.11.25 (הכנסת, 2009). עולה מהם שרק כ-6,000 מתוך כ-25,000 תלמידים ערבים בישראל ככל שנתון ניגשים לבחינת הבגרות במקצוע דת האסלאם, ויש מביניהם שכלל אינם משיבים לשאלון המבחן. ההסבר שהעניק הבכיר לתופעה זו הוא, שבשקלול הציון להתקבלות להשכלה גבוהה, המוסדות אינם מעניקים בonus לחמש יחידות בגרות במקצוע דת האסלאם.

המרואיינים מציינים תופעות נוספות ברמה הממסדית התורמות למעמדו הבעייתי של מקצוע דת האסלאם בבתי הספר: אין פיקוח מסודר על האיכות של הוראת המקצוע; תוכנית הלימודים במקצוע לא חודשה זה שנים רבות, ואין בנמצא מערך

השתלמויות למורי המקצוע. כתוצאה מכך, למורים לדת האסלאם בבתי הספר ניתנת בדרך כלל יד חופשית בבחירת הנושאים שמעניינים אותם ו/או שהם שולטים בהם יותר, על חשבון תחומים אחרים. המורים אינם מקפידים ואינם נדרשים להקפיד על תוכנית הלימודים. "זה המקצוע היחיד שאינו מחייב אותך בטקסט ספציפי. אני רשאי לבחור את הנושאים המעניינים אותי, כמו החינוך לערכים, שהוא תכליתו של האסלאם", אומר מורה חדש בחטיבת הביניים.

מנהלי בתי הספר, בכל חטיבות הגיל, מנצלים מדיניות (או חוסר מדיניות) זו של משרד החינוך כלפי מקצוע דת האסלאם ועושים בו כרצונם. למשל, הם משבצים להוראת המקצוע מורים שאינם מוסמכים להוראתו כהשלמה למשרתם. מורה חדש בבית ספר יסודי מקשר את הבעיה לכך שחלק מהמורים שמלמדים את מקצוע דת האסלאם הם נוצרים, בעיקר באזור הצפון. לטענתו, מנהל בית הספר מסתפק בכך שהם יודעים ערבית. מורה חדש בבית ספר יסודי אחר מדגיש בעיה כללית יותר:

בוגרי אלקאסמי משובצים כמורים לדת האסלאם מכיוון שמקובל להשלים את המשרה למורים המלמדים מקצועות אחרים [באמצעות שיבוצם להוראת דת האסלאם] או להמיר את שיעורי דת האסלאם במקצועות ליבה. משרד החינוך מקצה שלושה שיעורים שבועיים לדת האסלאם. לאן הם נעלמים?

מדברי המרואיינים עולה, שעל רקע חוסר האכיפה מטעם משרד החינוך, מנהלי בתי הספר לא רק שאינם מקפידים להפנות להוראת דת האסלאם מורים שהוכשרו לכך ולפקח על היצמדותם לתוכנית הלימודים, אלא שהם גם ממירים את שיעורי דת האסלאם בשיעורי ליבה. רבים מהם מקצים, אם בכלל, שיעור אחד עד שניים בשבוע למקצוע דת האסלאם – מה שנתפס כתדירות נמוכה מדי בעיני כל המרואיינים, וחלקם משבצים את השיעורים בשעות בעייתיות. מורה חדש בחטיבת ביניים טוען שמנהלי בתי הספר מנסים להעלים את לימודי דת האסלאם מבתי הספר: "במקום להביא מורה מוסמך, המנהל מחלק את השעות למקצועות ליבה כמו מתמטיקה ואנגלית". מורה חדש בבית ספר יסודי מספר שהמנהל בבית הספר שהוא מלמד בו מקצה שיעור אחד בשבוע למקצוע דת האסלאם, וכי על המורות בכיתות א' וב' נאסר ללמד את דת האסלאם. מורה חדש בבית ספר יסודי מאיר זווית אחרת; הוא קושר בין מידת הדתיות של המנהל להקצאת שעות לשיעורי דת האסלאם: "המנהל שלי היה מראשי התנועה האסלאמית והוא הקצה [למקצוע] שלושה שיעורים בשבוע. [לאחר מכן] הוא נבחר לסגן ראש העיר. מחליפו, מיד עם כניסתו לתפקיד, הפחית לי את [מספר] השיעורים לשניים בלבד".

לסיכום, על פי דיווח המורים, מנהלי בתי הספר אינם מתעניינים בנעשה בשיעורי דת האסלאם ואינם מפקחים עליהם. בין השאר, הם מאפשרים להמיר שיעורים אלה בפעילויות אחרות ומשבצים את שיעורי דת האסלאם בשעות לא נוחות במערכת השעות של התלמידים.

מעניין שהמורים שרואיניו דיווחו שגם **ההורים** מזלזלים במקצוע דת האסלאם. למשל, הורים מביעים תלונות על כך שילד בבית ספר יסודי נדרש ללמוד בעל פה מדי שבוע עשרה פסוקים מהקוראן. טענת ההורים היא שבגלל שיעורי הבית, המבחנים והעבודות האחרות שיש לילדיהם במקצועות החשובים כמו מתמטיקה ואנגלית, הם אינם יכולים להספיק ללמוד בעל פה. הורים גם מרבים להתווכח בכל הנוגע לציונים שנותנים המורים במקצוע זה, ובכך פוגעים בסמכותם. מורה חדש בבית ספר יסודי סיפר: "נתקלתי בהורים שמָּחו על הציון הנמוך של הבן שלהם בדת האסלאם מכיוון שהוא מוריד את ממוצע הציונים שלו. פשוט כך. לא משנה להורים הציון הנמוך עצמו במקצוע הדת, מפריע להם רק שהוא מוריד את ממוצע הציונים". יש הורים שנוטים להתערב בתוכני השיעורים. סיפר מורה ותיק המלמד בכל שכבות הגיל: "הסברתי לתלמידים על יציאת 'אַלְמִסִּיחַ אַלְדִּיג'אל'⁸ כסימן ליום הדין. למחרת, הורים התלוננו ואמרו שהילדים נבהלו ושאסור לי ללמד תכנים כאלה".

גוף נוסף שמערים קשיים על הוראת מקצוע דת האסלאם הוא **המנהיגות המקומית**. נראה שזו מתעלמת ממעמדו הקשה של מקצוע דת האסלאם ודואגת רק לנעשה במקצועות הליבה. סיפר מורה חדש בבית ספר יסודי:

אני יכול להבין את עמדת מדינת ישראל שלא רוצה לחזק את לימודי דת האסלאם, אבל איפה המנהיגות הערבית? האם הם עשו משהו בנדון? האם הם בכלל פנו למשרד החינוך בתביעות קונקרטיות? מעולם לא שמעתי על מאמצים כאלה. הלוואי שהיו שובתים אפילו פעם אחת למען חיזוק מעמדם של לימודי האסלאם בבית הספר.

מורה ותיק מפנה אצבע מאשימה אל התנועה האסלאמית וטוען כי הצבתו של מקצוע דת האסלאם בבית הספר בשוליים משרת את האינטרסים שלה: "למי יש אינטרס שבעיר כמו אום אל-פחם, שיש בה 18 אלף תלמידים בכל חטיבות הגיל, לא ילמדו

8 על פי המסורת האסלאמית, דמות מכוערת מאוד שתבוא באחרית הימים ותכריז על עצמה כעל אלוהים. מוסלמים נדרשים לבקש מאלוהים בכל תפילה להגן עליהם מפניה.

את דת האסלאם בבית הספר כמו שצריך? עמותת 'אקראא'⁹ רוצה לקחת את אותם תלמידים למסגד כדי ללמד אותם את דת האסלאם".

רוב המרואיינים מודעים לחוסר המעורבות של המנהיגות המקומית בכל הנוגע למעמדו של מקצוע דת האסלאם בבתי הספר. מורה ותיק בבית ספר על-יסודי טוען שבבסיס ההתעלמות של המנהיגות המוסלמית מונח חוסר האמון שלה במערכת החינוך הישראלית. לדעתו, מכיוון שהמנהיגות לא סומכת על הממסד ולא בונה עליו, אנשיה לא מנסים להשפיע ישירות אלא בחרו להקים מערך חלופי לתלמידים בתוך המסגדים.

לבסוף, לפי דבריהם של המורים בוגרי אלקאסמי שרואיניו למחקר, המעמד של לימודי דת האסלאם בבתי הספר מוסבר גם על ידי הכשרה ראשונית להוראה שאינה הולמת ואינה מספיקה. טענתם היא שהמכללה האקדמית אלקאסמי איננה מכשירה את בוגריה להתמודד עם מעמדו בפועל של מקצוע דת האסלאם במערכת החינוך. במילים אחרות, איכות הבוגרים ויחסם לדת האסלאם הם שמחזקים את הצבת המקצוע בשוליים. אומר על כך מורה חדש בבית ספר יסודי: "למה אפשר לצפות ממורה שבסך הכול רצה ללמד ערבית ואולי עוד מקצוע, והתגלגל להוראת מקצוע דת האסלאם? הוא ילמד בשיטת השינון ובמקרים קיצוניים יאפשר לתלמידים לעשות כרצונם בשיעור". מורה ותיק בבית ספר על-יסודי מסכם:

אין מדובר כאן במקצוע רגיל אלא בשליחות. מורה לדת האסלאם הוא מודל חיקוי להנהלת בית הספר, למורים, להורים ולתלמידים. הכול תלוי בו. המורים החדשים, שבחלקם אינם מקיימים את המצוות, סובלים ממשבר זהות, אם בעקבות ההכשרה שקיבלו, אם בגלל המדיניות של משרד החינוך, אך האחריות היא עליהם.

ג. תפיסת העולם האסלאמית של בוגרי מכללת אלקאסמי להוראת מקצוע דת האסלאם

המורים מייחדים חלק משיעורי דת האסלאם כדי לענות על שאלות הלכתיות של תלמידים. ממצא מרכזי שעלה מן הראיונות הוא, שבדיון בפסקי ההלכה מציגים המורים בוגרי המכללה האקדמית אלקאסמי את העמדות של כל האסכולות ואינם

9 נקראת על שמה של המילה הראשונה בקוראן, שמשמעותה בעברית "למד". שם זה נבחר כדי להזכיר למוסלמים את מצוות חיפוש הידע לאורך כל חייהם – מן העריסה ועד הקבר. עמותת "אקראא" היא ארגון האחראי מטעם התנועה האסלאמית על ענייני חינוך והפועל בקרב בני נוער וסטודנטים באוניברסיטאות.

נוקטים עמדה משלהם על פי אחת מהן. מורה חדש בחטיבת ביניים סיפר: "לשמחתי, יש לנו היום קשת של זרמים ודעות בכל סוגיה אסלאמית. שיח זה חלחל לתוך הבתים שלנו וכיום יותר מבעבר יש לגיטימציה למגוון דעות. לכן, בבית הספר אני מציג בכל סוגיה את כל ההיבטים ואיני נצמד לקו מסוים". המורים מודעים לעמדתם הניטרלית, אך בינם לבין עצמם, רק חלקם סבורים שזאת הדרך הנכונה והיחידה להציג את הפסיקה ההלכתית. מורה חדש בבית ספר יסודי תולה את הניטרליות לכאורה בהיחשפות התלמידים לשידורי התקשורת. לדבריו, מכיוון שצלחות הלוויין קולטות עשרות תחנות דתיות שמשכילים ושייחים בעלי מוניטין מציגים בהן מגוון דעות בכל ענייני החיים, הוא אינו יכול להציג עמדה אחת ויחידה. "אני פורש בפני התלמידים שלי מגוון דעות, כי התלמידים שלנו שומעים כמוני את מגוון דעותיהם של האנשים המכובדים בטלוויזיה", סיפר.

מורה ותיק בבית ספר יסודי מסביר זאת אחרת: "המורים היום אינם נוקטים עמדה כי הם לא יודעים די, הם לא הוכשרו לכך. כשתלמיד שואל מה פסק ההלכה בנושא מודרני כגון בנקים, בורסה וביטוחים למיניהם, המורה נאלם דום, כי הוא לא למד את זה".

ממצא מרכזי אחר הוא, שבוגרי חוג דת האסלאם במכללה האקדמית אלקאסמי הם אפולייטיים. בהוראתם את דת האסלאם הם נצמדים לקשר בין האדם לאלוהים בלבד, ללא נגיעה בענייני האומה האסלאמית (ראו הערה 2), או שלכל היותר הם עוסקים באורח ניטרלי בנושאים רגישים כגון הקדש מוסלמי, ג'יהאד והיסטוריה של האסלאם. "אני נצמד לתוכנית הלימודים של משרד החינוך שכוללים בה מצוות, אמונה, ערכים, אך לא בענייני האומה", אומר מורה חדש בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה. אחת הסיבות לכך, לטענת חלק מהמרוויינים, היא הלחץ שמפעיל הממסד הביטחוני. מורה ותיק שמלמד בכל שכבות הגיל סיפר שאנשי שירות הביטחון הכללי אמרו לו במפורש שילמד כל מה שהוא רוצה ובלבד שיתרחק מנושאים שקשורים בביטחון המדינה. הוא מבין זאת כדרישה להימנע מכל התייחסות לפוליטיקה בשיעורי דת האסלאם. כך גם סבור מורה חדש בבית ספר יסודי: "הפוליטיקה במכללה הייתה קו אדום שאיש אינו עובר אותו. זכור לי שביום נפילת החלל¹⁰ השייח' אחמד יאסין אספו אותנו בכיתות ואפשרו לנו להתבטא בנושא, כסוג של וונטילציה ופורקן לחץ.

10 המורה השתמש במונח הערבי "שאהיד", שבניגוד לדעה הרווחת בישראל יש לו באסלאם כמה פירושים שונים, גם אם קרובים בבסיסם, וביניהם: מי שטובע במים; מי שנשרף; מי שנדקר בגבו או בבטנו; מי שמת כתוצאה מדאגה לפרנסתו; מי שמת כאשר נלחם למען כבודו; וכמובן, מי שמת למען חירותו.

המכללה נמנעת במודע להתעמת עם כוחות הביטחון". מורה חדש בחטיבת הביניים מעיד שהפנים ציפיות אלו:

כשאני מלמד את יסודות האמונה [עֲקִידָה] אני אמור ללמד על המשמעות של הג'יהאד, אך ידוע לי כי נושא זה רגיש מאוד למדינה ולביטחונה. להערכתי, יש אי הבנה בסיסית בנושא. ללמד על הג'יהאד אין משמעותו לחלק נשק לתלמידים ולדרכנם לצאת להילחם במדינה. מי שמבין בענייני הדת יודע כי אנו, ערביי ישראל, לא מוסמכים להילחם בכלל.¹¹

בוגרי החוג לדת האסלאם במכללת אלקאסמי למדו אפוא להשלים עם המציאות הקיימת בבתי הספר. הם מעידים על עצמם כעל מי שאינם מנסים לפעול כדי לשפר את מעמדם הנחות מכל הבחינות: מספר שיעורים מצומצם בדת האסלאם, תוכנית לימודים מנוכרת ולא ערכנית, זלזול מצד מנהלי בתי הספר, הורים ומנהיגות מקומית. מורה חדשה בבית ספר יסודי מספרת שהיא נמנעת מלכתחילה מלדרוש שינויים במקצוע דת האסלאם במסגרת בית הספר שהיא עובדת בו: "מורה למתמטיקה שיש לה מבחן מיצ"ב לכיתה ב' ביקשה עוד שיעור כתוספת לחמשת השיעורים שכבר יש לה, אך המנהל סירב לבקשתה בתוקף. אם לה הוא סירב, יש סיכוי שהוא יסכים להוסיף לי שיעורים בדת האסלאם?". מורה חדש בבית ספר יסודי סיפר שהוא החליט לשוחח עם רכז מקצוע דת האסלאם במשרד החינוך על אפשרות לתרום לרפורמה בתוכנית הלימודים, ואפילו יצר קשר איתו, אך לבסוף חזר בו ולא ענה לטלפונים ממנו.

נראה, אם כן, כי מרבית המורים בוגרי מכללת אלקאסמי, החדשים והוותיקים כאחד, נוטים לאמץ את התרבות הניטרלית, האפולטיטית וההומוגנית של חברי סגל ההוראה בחוג דת האסלאם במכללה (הן כאלה שהגיעו בעבר באישור מיוחד מהגדה המערבית והן ערביי ישראל), במטרה להסתגל למציאות שאיננה אוהדת את הוראת מקצוע דת האסלאם בבתי הספר ובמדינה בכלל. מורה חדשה בבית ספר יסודי אמרה במפורש:

אני לא נוקטת עמדה פוליטית, כי אני מחקה את המרצים שלי, שתמיד היו מעדיפים לשתוק או להחליף את נושא הוויכוח. הם היו מתעלמים מהפרובוקציות של הסטודנטים שדחקו בהם להביע עמדה על המתרחש

11 לאור ההלכה האסלאמית הנוגעת למיעוטים מוסלמיים (פקה אל־אֶקְלִיאת), הציפייה מהמוסלמים בישראל, בשל היותם מיעוט בתוך רוב יהודי, היא עמידה איתנה, אך פאסיבית, בתוך ארץ הקודש, בהמתנה להגעת כוח ג'יהאד מבחוץ.

במדינה ונצמדים לחומר ההרצאות כאילו שאנו לא חיים כאן. הם פשוט התעלמו מכל נושא פוליטי או סירבו במפורש לגעת בו.

עד כה הראינו שתהליך הסוציאליזציה שעברה מכללת אלקאסמי דילדל את כוחו של מקצוע הוראת האסלאם בה. מלבד זאת אפשר להניח, כי הבוגרים של חוג דת האסלאם עצמם התמתנו בעקבות ריבוי התנועות והזרמים האסלאמיים בתוך מדינת ישראל, שאליהם הם חשופים כמו כל אזרח ערבי כאן. כל אחד מזרמים אלה טוען לבלעדיות על האסלאם האמיתי, וייתכן שהמחלוקות ביניהם הביאו את המורים לדת האסלאם להישאר פתוחים לעמדות ההלכתיות השונות. בהקשר זה אמר מורה חדש בחטיבת הביניים: "היום מצבנו בישראל מצוין, כי יש לנו תנועות אסלאמיות שונות שמנסות לשרת את הדת כמיטב הבנתן. ריבוי הקולות האסלאמיים מיתן את המחלוקות ביניהן. אי-הסכמה היא דבר לגיטימי. לכן למדתי לחיות עם מגוון הדעות בענייני דת האסלאם". מורה חדש בבית ספר יסודי מסביר: "במכללה מנתבים אותנו לסופיות באופן כללי ולא לגישה הספציפית שלהם [אלח'לוותיה]', בתקווה שבהמשך כן נימשך אליה. אישית, הושפעתי גם מהסופים וגם מהתנועה האסלאמית. אני אוהב את המחויבות של התנועה האסלאמית לענייני האומה האסלאמית, ובו בזמן אני נמשך לרוחניות של הסופים". מורה חדש בחטיבת ביניים ובחטיבה העליונה אומר:

מה אין לנו כאן במכללה? יש סופים, חרכיין, דעוויין, ג'האדיין [קיצונים הדוגלים במאבק, לרבות אלים] ועוד. אני לא מאמין בשום דרך כדרך היחידה. לכל אחת מהן יש היתרונות והחסרונות שלה. לכן, אין לי קו אחד אלא אני פתוח לכל השקפות העולם. קשה להרים דגל אחד ולטעון שהאחרים טועים. אינני יכול ואסור לי להיות קנאי לקבוצה אחת.

מורה חדש בבית ספר יסודי תיאר את הגלגולים שעבר מבחינת השקפתו הדתית: "נחשפתי לזרמים רבים. התעניינתי בסופים אך לא התחברתי אליהם. תמכתי בג'האדיין אך נמאס לי מהם והיום אני מזדהה עם החרכיין. אני עדיין מתעניין במגוון העשיר של הזרמים שיש לנו וקורא על כך". מעין סיכום לסוגיה זו אפשר למצוא בדברי מורה ותיק, המלמד בכל שכבות הגיל:

היום אנו מושפעים מהאפשרויות שעומדות לרשותנו, כמו צלחות הלוויין ובהן עשרות תחנות טלוויזיות דתיות עם פוסקים גדולים החלוקים ביניהם. כלומר, האנשים היום רגילים לשמוע את הדעה ואת הדעה הנגדית ולא להיצמד לדעה אחת ויחידה. לכן, גם התנועה האסלאמית הדרומית והמתונה, שאני

מזדהה איתה, עברה דרך ארוכה מהאסור למותר. פעם הכול היה אסור והיום מציגים את ארבע האסכולות וסומכים על כל אדם שיבחר את המתאימה לו ביותר.

דיון מסכם

מאמר זה עוסק במתרחש בתחום הוראת מקצוע דת האסלאם בישראל, למן הרמה של הכשרת המורה ועד לרמת בית הספר והקהילה. לשם כך נותחו מסמכי המכללה היחידה בישראל המכשירה מורים לתחום הוראה זה, המכללה האקדמית אלקאסמי, והובאו קטעי דברים שאמרו בראיונות אנשי המכללה העוסקים בכך ובוגריה המועסקים כמורים לתחום זה בכל דרגי החינוך בקהילה.

מן הדברים עולה, כי תחום ההוראה של דת האסלאם בישראל נדחק לשוליים. עם הגורמים לכך נמנים פועלם של מנהלי בתי הספר, ההורים ומנהיגות הציבור המוסלמי בישראל, המעדיפים את מקצועות הליבה על פני הוראת דת האסלאם; האדישות רבת השנים של הממסד החינוכי בישראל כלפי תחום זה; ואולי גם האוטונומיה שזוכים לה מנהלי בתי ספר בניהול ענייני החינוך האסלאמי בישראל. התחום, מתברר, נדחק לשוליים הן במכללה (שלצד ההוראה של מקצוע זה הוסיפה כמה וכמה התמחויות הוראה), הן בבתי הספר, וכיום מעמדו ירוד בשדה החינוך בקהילה. מעמד נמוך זה, ובצידו החלופה לחינוך אסלאמי שמציעים המסגרים, אפשרו לכיוון האפוליטי שמובילה מכללת אלקאסמי להיקלט ללא דיון משמעותי וללא התנגדות.

האוריינטציה המודרנית-ליברלית של האסלאם אומצה במכללת אלקאסמי ב-2002 במסגרת הכשרת פרחי ההוראה במקצוע דת האסלאם. מאפייניה כוללים שיח ופרקטיקה רב-תרבותיים, כגון לגיטימציה לנרטיבים שונים, קבלת האחר והשונה וחיפוש המשותף בין תרבויות וזרמים שונים במהותם. על פי אוריינטציה זו, אפשר וראוי לאמץ רכיבים שונים מתרבויות אחרות, בעיקר המערביות. בד בבד עם רצונם לשמר את היסוד המוצק של זהותם האסלאמית מוכנים ורוצים הליברלים-המודרניים לפתוח בדיאלוג עם תרבות האחר, להשפיע ולהיות מושפעים. אוריינטציה זו הולמת את תפיסתם של אנשי העמותה טריקת אלקאסמי אל-ח'לוותייה אל-ג'אמעעה, שבחסותה פועלת מכללת אלקאסמי. הם דוגלים בגישה ליברלית-מודרנית בכל מה שקשור לתפקיד דת האסלאם הנוגע ליחסים בין הבורא לאדם, ובה בעת בניתוקה מן הזירה הציבורית-פוליטית ובויתור על אוריינטציית "האומה האסלאמית". אימוץ האוריינטציה המודרנית-ליברלית, בצד מדיניות ההוראה האפוליטית, איפשרו

למכללת אלקאסמי למצב את עצמה בישראל מול מוסדות דת שאינם מוכרים על ידי המדינה והעוסקים גם הם בהכשרת בעלי תפקידים בתחומי הדת, כמוסד פתוח לשיח ולדיאלוג בין דתות ומגזרים, כזה שאינו נתפס על ידי הציבור היהודי כמאיים. בוגרי המכללה היחידה בישראל המכשירה מורים להוראת דת האסלאם הטמיעו, על פי דיווחיהם, את האוריינטציה הליברלית-מורדנית (ניטרליות, א-פוליטיות והשלמה עם המציאות) בתפיסת עולמם ובעשייתם החינוכית-הוראתית. זו הדרך הבטוחה שלמדו במכללת אלקאסמי כדי לשרוד במציאות שאינה אוהדת את מקצוע דת האסלאם בבית הספר ובקהילה. כך נענים האינטרסים של כולם. עד כמה תרם הליך זה לקידום מעמדו של המיעוט הערבי בישראל לא רק בתחומי השוויון והשותפות אלא גם בהכרה בנרטיב הייחודי לו ובזהותו – ימים יגידו.

מקורות

- אבו עסבה, חאלד (2007). *החינוך הערבי בישראל: דילמות של מיעוט לאומי*. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- אגבארייה, איימן (2011). *הכשרת המורים הערבים בישראל: שוויון, הכרה ושינוף*. בתוך דרורה כפיר (עורכת), *חיפוש גורלי: החברה בישראל מחפשת מורים טובים* (עמ' 23-51). תל אביב: מכון מופ"ת.
- אל-קאסמי: מכללה אקדמית לחינוך (2010א). *ידיעון אקדמי תשס"ט (2010-2011)*. באקה אלגריבייה: אל-קאסמי: מכללה אקדמית לחינוך.
- וורגן, יובל (2007). *שיבוץ מורים ערבים במערכת החינוך*. ירושלים: הכנסת, מרכז המידע והמחקר. יוגב, אברהם (2001). *גישות לחינוך ערכי בחברה פלורליסטית*. בתוך יעקב עירם, שמואל שקולניקוב, יונתן כהן ואלי שכטר (עורכים), *צמתים: ערכים וחינוך בחברה הישראלית* (עמ' 355-379). ירושלים: משרד החינוך.
- הכנסת (25 נובמבר 2009). *הצעה לסדר-היום: הוראת מקצוע הדת האסלאמית בבתי-ספר ערביים, פרוטוקול ישיבה ע"ז של הכנסת השמונה-עשרה*. *דברי הכנסת*, חוברת ז'. ירושלים: הכנסת.
- הכנסת (13 יוני 2010). *פרוטוקול מס' 259 מיישיבת ועדת החינוך, התרבות והספורט*. נדלה ב-23 במאי, 2012, מאתר כנסת פתוחה: <http://okneset.org/committee/meeting/2644>.
- המועצה להשכלה גבוהה (2006). *מתווים מנחים להכשרה להוראה במוסדות להשכלה גבוהה בישראל – דוח ועדת אריאב*. ירושלים: המועצה להשכלה גבוהה.
- מחאג'נה, אברהם, וכפיר, דרורה (2010). *לימודי אסלאם בעידן הגלובליזציה: המקרה של הכשרת המורים הערבים בישראל* (דוח מחקר). כפר סבא: המכללה האקדמית בית ברל.

- עיסאוי, מוחמד (2011). חינוך לחיים משותפים: בין חזון למציאות. *הד החינוך*, פה(4), 90-94.
- المدرسي، هادي (2006). *لئلا يكون صدام حضارات: الطريق الثالث بين الإسلام والغرب*. بيروت: دار الجديد.
- אלמודרסי, האדי (2006). *למנוע התנגשות בין ציוויליזציות: הדרך השלישית בין האסלאם והמערב*. ביירות: דאר אלג'דיד.
- النجار، زغول (2003). *الإسلام والغرب في كتابات الغربيين*. القاهرة: نهضة مصر للطباعة والنشر والتوزيع.
- אלנג'אר, זג'ול (2003). *האסלאם והמערב בכתביהם של המערביים*. קהיר: נהדת מצר, הוצאה לאור והפצה.
- موقع أكاديميه القاسمي، كليه أكاديمية للتربية (2010). *تحت أيكون: اللقب الثاني للتربية* (M.Ed.) אלקאסמי: מכללה אקדמית לחינוך (2010). נדלה ב-30 בדצמבר, 2011, מאתר אלקאסמי, הרשות ללימודים מתקדמים (M.Ed): <http://www.qsm.ac.il/heb/Med/>
- جلال، ياسين (1999). *العالم الإسلامي الحديث والمعاصر*. الإسكندرية: المكتب الجامعي الجديد
- ג'אל, יאסין (1999). *העולם האסלאמי המודרני והעכשווי*. אלכסנדריה: הלשכה האוניברסיטאית החדשה.
- رستم، سعد (2004). *الفرق والمذاهب الإسلامية منذ البدايات: النشأة، التاريخ، العقيدة و التوزيع الجغرافي*. دمشق: دار الأوانل.
- רוסתום, סעד (2004). *כיתות וזרמים באסלאם בראשית הדרך: צמיחתם, תולדותיהם, תפיסת עולמם ומיקומם הגיאוגרפי*. דמשק: דאר אלאוואאל.
- Daun, Holger, & Walford, Geoffery (2004). Introduction. In Holger Daun, & Geoffery Walford (Eds.), *Educational strategies among muslims in the context of globalization: Some national case studies* (pp. 1-4). Leiden: Brill.
- Daun, Holgar, Arjmand, Reza, & Walford, Geoffery (2004). Muslims and education in global context. In Holger Daun, & Geoffery Walford (Eds.), *Educational strategies among muslims in the context of globalization: Some national case studies* (pp. 5-36). Leiden: Brill.
- Sadaalah, Sherin (2004). Islamic orientation and education. In Holger Daun, & Geoffery Walford (Eds.), *Educational strategies among muslims in the context of globalization: Some national case studies* (pp. 37-61). Leiden: Brill.
- Yogev, Abraham (1996). Practice without policy: Pluralist teacher education in Israel. in Mourice Craft (Ed.), *Teacher education in plural societies* (pp. 57-71). London: Palmer.